

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

УДК 338.242.2

В. А. ТКАЧЕНКО, доктор економічних наук, професор Дніпропетровського університету економіки та права, академік Академії економічних наук України

СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІКОЮ

У статті розглянуто модель становлення інституційної системи управління економікою, охарактеризовано наукові категорії: інститут, інституція, еволюція суспільства, інституційне управління.

В статье рассмотрена модель становления институционной системы управления экономикой, охарактеризованы научные категории: институт, институция, эволюция общества, институционное управление.

The article focuses on the model of formation of institutional system of management of economics. It also defines such scientific categories as institute, institution, evolution of society, and institutional management.

інституційна система, інститут економіки, інституційне управління, інфляційна спіраль

Наприкінці ХХ ст. соціалістична ідеологія зазнає краху. Вона, звичайно, не зникає, але поступається своїм пануванням демократичній парадигмі ринкового свавілля на тлі соціально-економічного розвитку. Це відкриває нову грань організації суспільно-економічної структури як простору управління.

Звичайно, як соціалістична парадигма розвитку використовувала зброю марксистської критики буржуазного ладу як інструмент опису протилежної, з цього погляду, соціально-економічної системи, так і демократична парадигма на ринковій основі використовує ту ж марксистську критику з вченнями про експлуатацію, примус через капітал, відчуження праці та ін. Але приміряють її вже на модель суспільства самого реального соціалізму.

Звідси маємо ту ж радикальну критику соціалістичного господарського світогляду, що ґрунтується на тому ж самому понятійному апараті і потребує ідентичної інституціональної системи управління соціально-економічним розвитком.

Демонтувавши у найкоротші терміни інституціональні структури управління розвитком економічної субстанції держави, які довгий час забезпечували задовільний рівень бюджетної, виробничої,

політичної та соціальної стабільності, народжені хаосом і безладдям українські реформатори неспроможні були також швидко і добротно створити «кістяк» ринкових відносин – чисельні інституції, які не існували у старій формації суспільства.

Звичайно, зробити кількісну оцінку ступеня збитків від розладу інституцій управління економікою надзвичайно складно. Ніхто і не ставив перед собою питання, що краще: розпочинати реформи економічної системи з ризиком колапсу інституцій управління і, звичайно, економіки, чи відкласти на деякий термін реформи, реформуючи інститути влади, щоб вони у процесі трансформації досягли відповідного рівня? Нікому і на думку не спадало, що для мінімізації втрат від падіння виробництва реформи краще відкласти на деякий термін.

Між тим, послаблення, якщо можна так сказати, інституціональної системи управління економікою в перехідний період проявилось у таких явищах, як:

– різке збільшення частки тіньової економіки; за даними Мінекономіки, у 2002 р. в Україні тіньова економіка склала 42,3% ВВП [1]; за розрахунками С. Брачинського і Г. Явлинського, в Росії у 90-ті роки ХХ ст. тіньова економіка досягала понад 60% ВВП; у розвинених індустр-

ріальних країнах держава утримує долю тінгової економіки від 10–12% – в Японії, – до 20–30% – в США і країнах Західної Європи [2];

– зменшення долі державних витрат в ВВП до 20–25%;

– вкрай незначна питома вага малого і середнього підприємництва в ВВП;

– зниження частки банківського кредитування в ВВП;

– зростання економічної злочинності та корупції серед інституціональних працівників.

Труднощі перехідного періоду, який в Україні досяг, можливо, десь близько середини свого природного терміну, вимагає розробки невідомої до цього стратегії соціально-економічного розвитку, яка повинна бути направлена, перш за все, на формування та функціонування інституціональної системи державного і муніципального (місцевого) управління сукупністю життєвої діяльності, яка б стимулювала ініціативну творчу економічну діяльність та розвивала підприємницьку активність – не бізнес, а підприємництво – на основі економічного зростання та структурно-інноваційних перевтілень виробничого комплексу, утвердження сучасної цивілізаційної соціальної інфраструктури і механізмів оперативного управління на основі соціально-ринкових відносин.

На жаль, у нашій сучасності становлення інституціональної системи управління економікою з соціально-ринковими відносинами не можливо внаслідок відсутності цілого ряду теоретичних обґрунтувань і практики управління. У сьогоденні дискусійними залишаються: ключові категорії економічної теорії – інститут, інституції, інституціональна система суспільства; узгодження поєднання об'єктивного і суб'єктивного в процесах становлення і функціонування інституцій та інститутів – на підставі випадковості чи усвідомленої діяльності; колабораціонізм чи дискретність природного розвитку інституціональних перевтілень, трансформацій і т. ін.

У такому підході не може бути сумнівів, бо ж константою щоденного економічного буття є сама влада, яка являє собою визначений аспект у відно-

синах між людьми – властивість одної людини чи цілої групи людей нав'язувати свої цілі, своє бачення того чи іншого явища. Саме економічні відносини акумулюють в собі найвищу ступінь влади. Ми маємо на увазі владу власника, владу менеджменту, владу профспілок, владу місцевих інституцій управління, владу держави, владу грошей і т. д. «Влада, – відзначав Е. Тоффлер, – невід'ємна частина процесів виробництва, і це є істиною для всіх економічних систем, капіталістичних, соціалістичних і взагалі, яких би то не було» [3].

Без сумнівів, таким же за змістом фактом господарської діяльності є і той вплив, який відтворює влада на економічну поведінку людей, її зміст і результати. Можна по-різному давати оцінку ролі, змісту та ступеню впливу влади на господарську соціально-економічну систему суспільства, але ж безсумнівним являється той факт, що поведінка економічних суб'єктів, суттєвою мірою, формується під впливом системи влади, в межах якої вони функціонують, і яка включає в себе контроль і координацію та вплив з боку існуючого середовища.

Це, в свою чергу, змушує звернутися до теорії організації та теорії логістики, розвиток яких створює передумови аналізу організаційних форм соціально-економічних систем на основі їх синтезу. Дійсно, з одного боку, розвиток теорії ресурсної залежності організації дозволяє говорити про неминучу залежність організаційних форм підприємництва від обсягів і характеру використання ресурсів, а також вироблюваної продукції, структури факторів виробництва, застосовуваної техніки і технологій, системи матеріальних потоків і їх запасів, які дійсно впливають на сукупний потенціал і розміри підприємств. А з другого боку, всебічний системний комплексний підхід до розв'язання питань логістики вимагає розв'язання не тільки фізичного – визначення запасів в обсягах, потенціалу потужностей і таке інше, – але й організаційного характеру. І це вочевидь, оскільки різні форми організації виробництва, його внутрішнього і зовнішнього підприємництва визначають методи відтворення логістичних операцій і, тим

самим, визначають систему обмежень на них.

Особливістю моделювання інституту економічної організації (ЕО) як соціально-економічної системи являється наявність в ній суб'єкта, який виступає активним елементом і в структурі функцій системи управління:

- за об'єктами управління – ресурси, виробничі процеси, продукція;

- за змістом процесів управління – планування, організація, регулювання, контроль та облік;

- за стадіями циклу підготовки і прийняття рішень – маркетинг, внутрішній аудит, прийняття і затвердження, впровадження, оцінка, координація.

У зв'язку з відсутнім впливом активного елементу на функціонування інституту економічної організації можна відзначити її такі особливості: нестандартність параметрів, стохастичність поведінки, унікальність і непередбачуваність, здібності до змін структури без втрат цілісності, здатність до протистояння ентропійним тенденціям, адаптації та цілеспрямованості.

Слід також звернути увагу на те, що інститути існують і змінюються більш за все в історичному і соціальному контекстах. Це категорія наддовгого періоду – періоду існування цінносно-цільових намірів економічних суб'єктів, що в межах розвитку макросередовища віддзеркалюється у змінах культурно-історичного характеру. На відміну від інститутів класичного зразку, ринкові інститути функціонують в межах уже визначеної стратегічної орієнтації поведінки економічних суб'єктів. Іншими словами, механізм ринкових відносин має здебільшого економічний кон'юнктурний характер. В той час як організаційна складова характеризується створенням особливого внутрішнього середовища, тобто середовища внутрішніх обмежень, і являє собою інституалізацію ринкових відносин опосередковано визначеній ієрархічній структурі економічної організації, що володіє сукупністю правил і механізмів поведінки [4].

Складні взаємовідносини між інститутами і інституціональними системами

залишаються головною компонентою, що має вплив не тільки на прийняття тих чи інших рішень на рівні уряду і держави в цілому, але, і це найголовніше, на реакції і стратегії адаптування процесів інтеграції до змін інституційного середовища. При чому, базовий інституалізаційний процес інтеграції можна уявити собі у наступному вигляді: в цілях перевтілення усвідомлених інтересів в конкретні умови господарської діяльності економічні суб'єкти створюють інститути, які слугують одним із засобів агрегування і артикулювання інтересів, отримання політичної підтримки та можливості впливу на економічну політику. З іншого боку, самі інститути і інституції впливають на характер діяльності і усвідомлення інтересів економічними суб'єктами. За такого підходу інтереси реалізуються в економічній політиці та визначають стратегії економічного розвитку.

В той же час слід було б відзначити, що в процесі розвитку інтеграції інститутів і інституцій можуть змінюватися їх функції, виходячи з необхідності виконання додаткових завдань, пов'язаних з інтеграцією. Так, уряд може створювати структури, які б займалися, в тому числі, і питаннями інтеграції; багатонаціональні компанії можуть призначати спеціальних представників для проведення переговорів щодо конкретних проектів в межах інтеграційних об'єднань. Водночас інтеграційні інститути є конкретним способом опосередкування інтересів суб'єктів інтеграції: суб'єкти інтеграції взаємодіють між собою в цілях створення наднаціональних компаній, організацій і спонукають їх на виконання відповідних повноважень.

Таким чином, витрати інституціональних взаємодій – це витрати на створення та забезпечення повномасштабного функціонування інститутів і інституцій в процесі трансформації і інтеграції, що несуть економічні суб'єкти – учасники цих процесів.

Отже, у цій роботі проаналізовано поняття:

- «економіка» – це результат будь-якої діяльності, висловлений у грошовому еквіваленті. Але сучасна економіка – це відкрита самоevolюціонуюча соціально-економічна система на підставі взає-

модії виробничих сил і виробничих відносин, що діє в умовах чистого природного середовища, підпадає під вплив технологічних і технічних змін та утягнута в більш широкі соціально-культурні, політичні і владні відносини.

— «інститути» — це ключові елементи будь-якої економічної системи. За визначенням Торстейна Веблена, це «стереотипи мислення» (*habit of thought*), або сукупність «стійких звичок мислення, властивих великій спільноті людей» [5]. Іншими словами, інститути — це правила гри, а організації, підприємства, фірми та інші підприємницькі структури — це суб'єкти гри, які діють в межах існуючих правил, а також коригують і змінюють їх.

— «інституції» — це функції владних структур місцевого, регіонального і державного рівнів щодо здійснення організації та контролю дотримання суб'єктами діяльності правил гри, що встановлені інститутами на основі стереотипів мислення, менталітету та соціально-культурного рівня розвитку.

— «Гени суспільного розвитку» — одиниці селекції історично сформованих роздумів, стереотипів мислення, що складають загальносуспільний рівень культурно-економічного розвитку.

— «Еволюція суспільства» — це матеріалізація змін звичного, навичок, що домінують в суспільстві як примат загального мислення, під тиском зовнішніх, перш за все економічних, складових розвитку.

Мається на увазі, що економічна політика держави у перехідний період, період трансформації, повинна бути спрямована на розв'язання двоєдиного фундаментального завдання:

— по-перше, це створення господарчо-правових умов, інституціональної основи, ринкових відносин;

— по-друге, це розбудова середовища підприємництва, гравців ринку, соціальне партнерство як інститут ринкових відносин.

Але для розробки науково обґрунтованої концепції інституціональних перетворень як основи подальшого розвитку необхідна категоріальна визначеність фундаментальних постулатів теоретичної бази та методологічних підходів реформування

як механізму розвитку. Створення системи соціального партнерства в класичному інституціональному оформленні має передумовою наявність законодавчо визначених суб'єктів соціально-трудоу, виробничих, відносин, організаційно створеного механізму та практичних процедур, організаційно-технологічних процесів, узгодження оптимальних інтересів у економічній та соціальній сферах життя суспільства. Такий підхід стає визначальним в процесі трансформації економічних, політичних та соціальних відносин в умовах сучасного стану науково-технічної революції та її вражаючих соціальних наслідків як для окремих підприємств, так і для всього людства. Кардинальні питання фізичного і духовного існування людини і в цілому людства на планеті Земля, проблеми глобальних суперечностей, організації праці, розпредмечування-опредмечування та відчуження праці, об'єктивації матеріальних і духовних продуктів та концесій постали перед людством особливо актуально й гостро.

З погляду філософських, гносеологічних та духовно-соціальних підходів, соціальне партнерство як інститут ринкових відносин являє собою сукупність процесів, вихідним методологічним принципом існування якого є природна можливість, за якої людина не тільки відображає реальний світ, але й творить його, будуючи в процесі праці не тільки матеріальні цінності, що складають основу економічної системи, але й, розкриваючи свій інтелектуальний потенціал, будує при цьому онаучнену і технізовану «другу природу», чим об'єктивуються духовні й матеріальні цінності суспільства, які становлять інституціональні основи ринкових відносин. Саме доцільна, ідеально спрямована діяльність щодо розкриття творчого інтелектуального потенціалу і є самою працею, її суттю, тим головним елементом, без якого існування суспільної формації неможливе [6].

На підставі історико-філософського та концептуально-соціального аналізу проблеми інституціонального управління економікою, з погляду на основні тенденції розвитку соціальних формацій та їх суспільного виробництва, що являє собою основне підґрунтя економічної системи суспіль-

ства, враховуючи основні тенденції розвитку науково-технічного прогресу, стає можливим визначення основних принципів і ознак відтворення системи інституціонального управління:

– по-перше, інституціональне управління є відзеркаленням ставлення людини-суб'єкта, що відповідає на сукупність питань: якими є місце і роль кожної людини в процесах відтворення, або, іншими словами, що може і чого не може зробити людина і суспільство в цілому; що необхідно для розкриття індивідуального і суспільного інтелектуального потенціалу; на яких принципах та якими формами і методами побудоване виробництво як система відзеркалення доцільної діяльності, засобів праці та предметів праці;

– по-друге, інституціональне управління економікою як феномен виникає і функціонує лише в процесі активного творчого ставлення людини в межах відтворення свого інтелектуального потенціалу до природи і до суспільства в загальних принципах існування суспільної формації. Тобто інституціональне управління можливе лише в процесі праці, у процесі суспільного виробництва ідей і речей, спрямованих на задоволення різноманітних суспільних і особистісних потреб та інтересів;

– по-третє, інституціональне управління економікою являє собою механізм трудової творчої відчужувальної діяльності, що полягає в діалектичній взаємодії процесів розпредмечування, ідеалізації, опредмечування, об'єктивізації та відчуження від людини матеріальних і духовних продуктів її діяльності, які відтворюють як позитивні, так і негативні соціально-економічні наслідки в процесі розвитку суспільної формації, що стають нерідко загальносуспільними і людськими глобальними проблемами, які нерідко і передбачувани.

Інституціональне управління як соціальне явище, насамперед, байдуже до різних шарів, прошарків, класів і груп в соціальній формації. Однак самі соціальні спільноти мають різні потреби й інтереси, по різному використовують продукти чи результати своєї діяльності на благо чи на зло самим собі і суспільству. З різно-

го використання досягнень духовної і матеріальної культури, за різним рівнем використання інтелектуального потенціалу інституцій та інститутів і виростають соціально-економічні наслідки позитивного або негативного плану.

Криза в промисловості, у фінансовій сфері – це наслідки кризи в інституціональній системі управління, яка виникла і розвивається в процесі трансформації суспільства, пов'язаної з переходом нашої держави до ринкових економічних відносин, розбудови нової системи національної економіки. Падіння ВВП часто пов'язують з проведенням лібералізації цін і зовнішніх відносин, серйозними прорахунками при проведенні економічних реформ, непослідовністю у проведенні структурно-інноваційної промислової політики, які суттєво відставали від політики у сфері приватизації державної власності і зрушень у фінансово-банківській системі. Але все це є не що інше, як наслідки знешкодження однієї системи інституціонального управління економікою і нерозбудови нових інститутів і інституцій управління в нових економічних умовах. Держава відмовилася від виконання функції адміністративного перерозподілу як матеріальних цінностей, так і обігових коштів для формування капіталу, що обумовлюється недостатністю державних доходів для забезпечення витрат на економічну діяльність. За таких умов різко зросла інертність у забезпеченні інноваційних процесів. Втрата можливостей отримання якого-небудь капіталу з державних централізованих фондів, неспроможність забезпечити адекватне ринковим умовам управління формуванням капіталу на вітчизняних підприємствах, а також їх складне фінансове і економічне становище обумовили негативну динаміку інноваційних та інвестиційних процесів оновлення виробництва.

Усе це призвело до розгортання інфляційної спіралі і різкого скорочення платоспроможного попиту. Гіперінфляція не тільки знецінила заощадження населення, які могли стати важливим джерелом формування капіталу, але й знецінила накопичення капіталу підприємств у вигляді резервних та амортизаційного фондів,

фонду розвитку підприємства, що й призвело до загальної фінансової кризи. Фактично було втрачено ту частину власного капіталу підприємств і, природно, держави в цілому, яка могла спрямовуватися на авансування у нові інноваційні проекти, технологічне і технічне оновлення виробництва. За такого підходу було спровоковано падіння платоспроможного попиту на продукцію суміжних галузей, що залежні від машинобудування і верстатобудування. Це призвело також, значною мірою, до «вимивання» обігових коштів підприємств. Криза неплатежів, яка охопила значну частку промислового комплексу, викликала значне зростання дебіторської та кредиторської заборгованостей. Таким чином, розваливши систему інституційного управління, держава свідомо зняла із себе функцію перерозподілу коштів для формування власного капіталу, чим надала змогу недержавним підприємствам, а їх частка значно зросла, теж відмовитися від накопичення капіталу для оновлення власного виробництва. Держава втратила можливості зростання державних доходів для забезпечення витрат на трансформаційні заходи економічної діяльності.

Сьогодні найбільш розвинуті країни світу переживають трансформацію післяіндустріального суспільства в інформаційне, яке вимагає розбудови економічної системи на підставі інформаційно-інноваційних процесів інвестиційного напрямку. Найважливішою особливістю такої економіки стають новітні технології з науково-практичним обґрунтуванням, що є найголовнішим фактором сучасного виробництва. Але ми не змогли створити навіть ринкові відносини. Не створили, бо не створили. Інертність у забезпеченні інноваційних відтворюючих процесів, втрата можливостей отримання пільгового капіталу з державних централізованих фондів, неспроможність забезпечити адекватне ринковим умовам управління формуванням капіталу на вітчизняних підприємствах і в державі в цілому, а також їх складне фінансове та економічне становище обумовлюють негативну динаміку інноваційно-інвестиційних процесів у промисловому секторі країни.

Таким чином, розвал інституціональної системи управління вітчизняною економікою породив проблеми, які гальмують розвиток вітчизняної промисловості, агропромислового комплексу, комунального середовища і загалом соціальної сфери суспільства, створюючи тим самим замкнене коло занепаду. Застарілі технології і високий ступінь зносу виробничого обладнання негативно впливають на конкурентоспроможність продукції, що призводить до зменшення на неї платоспроможного попиту. А кризовий стан політично-владної системи знецінює вартість держави у міжнародному сенсі. Розв'язання визначених проблем можливе не тільки і не стільки за рахунок оновлення технологічної бази суспільства, що являє собою найважливіший аспект відновлення і розбудови, скільки від реструктуризації виробничих потужностей і структури економіки в цілому, що можливе лише за умов створення інституціональної системи управління і залучення додаткового капіталу у вигляді інвестицій на всіх рівнях: власне підприємств – незалежно від форми власності; державному – за пріоритетами відновлення; іноземному – за пріоритетами національного потенціалу.

Список використаної літератури

1. Про внутрішнє і зовнішнє становище України в 2002 році. Послання Президента України до Верховної Ради України // Економіст. – 2003. – № 5. – С. 21–83.
2. Певзнер Я.А. Введение в экономическую теорию социал-демократизма / Я.А. Певзнер. – М.: Эдиторная УРСС, 2001. – 208 с. – С. 157.
3. Тоффлер Э. Метаморфозы власти / Э. Тоффлер. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2001. – 669 с. – С. 126.
4. Шумпетер Й. Теория экономического развития / Й. Шумпетер. – М.: Прогресс, 1982. – 412 с.
5. Veblen T. The place of Science in Modern Civilization and Other Essays. – N.Y.: Huebsch, 1919. – 478 с. – С. 239.
6. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер: перевод с нем. – М.: AD MARGINEM, 1997. – 452 с.

Отримано 3.02.2009